

та процеси модернізації в регіоні; канали та механізми впливу Харківського університету на місцеве суспільство; випускники університету як носії університетської ідентичності; університетські місця пам'яті в Харкові.

Хоча в центрі уваги дослідників перебував Харківський університет з його понад двохсотрічною історією, більшість доповідачів так або інакше ставили питання про місце, роль та місію університету як такого в минулому та сьогодні. Серед організаторів та учасників конференції були виконавці науково-дослідної роботи «Університетська культура в українському інтелектуальному просторі (XIX – початок XXI ст.)», яка здійснюється в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна (керівник – професор Л.Ю. Посохова; номер державної реєстрації 0115U000492). Саме тому ще одним пріоритетним завданням, на яке були спрямовані зусилля науковців, стало виявлення особливостей функціонування університетів саме в українському культурному просторі, й передовсім ролі університетів у процесі утвердження європейських цінностей на українських землях в XIX – на початку XXI століттях.

Представлені в цьому збірнику тексти надають змогу досягнути напрямки дискусії та основні проблеми. Сподіваємося, що цей випуск «Вісника» спонукає й інших науковців продовжити таку важливу розмову про історичне значення університетів в утвердженні нових культурних зразків, а широкі кола читачів зможуть краще зрозуміти сутність гасла «Ubi universitas, ibi Europa».

проф. Посохова Л. Ю.

УДК 930.1

Внесок університету в розвиток церковних періодичних видань Харківської єпархії другої половини XIX – початку XX ст.

Бондаренко Ганна Анатоліївна

У статті проаналізовано внесок Харківського університету в розвиток церковних періодичних видань Харківської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. Охарактеризовано участь професорів та викладачів університету у виданні місцевих церковних періодичних газет та журналів. Автором зроблено висновок, що саме університет вплинув на формування специфічних ознак православних періодичних видань Харківської єпархії

Ключові слова: Харківський університет, церковні періодичні видання, Харківська єпархія.

В Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. православна церковна періодика позначила собою окремих напрям діяльності Церкви. У зазначений період спостерігалось ускладнення програм такого роду видань, підвищувалась кваліфікація співробітників редакцій, залучалися в якості авторів науковці. Внаслідок цього відбулось формування специфічних ознак церковної православної періодики Російської імперії та виник широкий спектр типів таких видань. Церковна православна періодика Харківської єпархії виділялася на загальноросійському фоні як розмаїттям видань, так і їх змістовним наповненням, більш високим рівнем опублікованих матеріалів.

Значний внесок у розвиток церковних періодичних видань Харківської єпархії було здійснено саме Харківським університетом. На думку історика Д. І. Багалія, взагалі виникнення у Харкові періодичних видань було пов'язано в першу чергу з виникненням університету [2, с. 780]. Цю точку зору також підтримує сучасний дослідник історії української журналістики І. Л. Михайлин [14].

Університетський Статут 1835 року передбачав створення в університетах особливих кафедр богослов'я, які б не належали жодному з факультетів. Саме викладачі цих кафедр, а в подальшому і вихованці, ставали редакторами, співробітниками та авторами церковних періодичних видань Харківської єпархії. В першу, чергу слід назвати беззмінного редактора та розробника програми журналу «Духовный вестник» – Василя Івановича Добротворського (1823-1894). Він протягом 6 років займався виданням науково-богословського журналу (1862-1867 рр.) [8].

З 1858 р. Василь Іванович був призначений законовчителем і викладачем логіки і психології в імператорському Харківському університеті, а згодом ординарним професором кафедри богослов'я (по цій кафедрі працював 36 років) [11, с. 7]. Він був також настоятелем університетської церкви. Як зазначав Д. І. Багалій: «все своє життя В. І. Добротворський присвятив науковій діяльності, єпархіальні справи його не цікавили, тому він не займав жодної посади у єпархіальному управлінні» [2, с.883-884].

Програма журналу «Духовный вестник» також виникла завдяки професору Добротворському. Цікаво, що Василь Іванович запропонував два варіанти назви цього видання, причому до кожної із них додавалася спеціально розроблена програма. Перша назва духовно-учбового-літературного журналу була «Восток», а друга – «Духовный вестник» [26, арк. 1]. Вибір назви «Восток» для журналу, що мав видаватися у Харкові, Добротворський пояснював так: «Слово «Схід» нагадує всім християнам Христа Спасителя, який є «восток свйше» і те місце, де здійснив він просвітництво і порятунок всього роду людського, зокрема, для нас, нагадати ту сторону, звідки ми запозичили світло рятівної віри і ту церкву, яка була матір'ю нашої вітчизняної церкви» [26, арк. 3]. Тим не менш, Священний Синод затвердив назву «Духовный вестник». При цьому журнал був дозволений Св. Синодом за умови, що він не буде обов'язковим для духовенства Харківської єпархії [26, арк. 12] через високу ціну видання (7 руб. з пересилкою). Слід зазначити, В. І. Добротворський всі гроші від передплати журналу «Духовный вестник» віддавав на благодійність (гроші направлялися до Харківського жіночого училища дівичь духовного звання) [26, арк. 5].

Однак, видання проіснувало недовго, вже у 1868 році у звіті на засіданні університетської ради Добротворський повідомив про припинення видання журналу через брак коштів та передплатників. Він також прохав раду Харківського університету зняти з редакції журналу типографський борг в розмірі 300 рублів [23, с. 266].

Маловідомим епізодом з історії церковних періодичних видань Харківської єпархії є випадок з журналом «Вестник религиозно-общественной жизни». У 1874 році професор кафедри історії церкви (пізніше декан історико-філологічного факультету) Харківського університету Амфіан Степанович Лебедев запланував видати журнал під назвою «Вестник религиозно-общественной жизни». На той час протоієрею А. Лебедеву була вже знайома видавнича діяльність, оскільки ще у 1860 роках він брав участь в виданні московського журналу «Душеполезное чтение» [4, Ч. I, с. 577]. Амфіан Степанович направив прохання та програму запланованого журналу до Головного управління у справах друку [24, арк. 1-9]. Товариш міністра внутрішніх справ князь О. Б. Лобанов-Ростовський, з поміткою «таємно», у свою чергу направив листа до обер-прокурора Священного Синоду, в якому прохав надати висновок з приводу дозволу А. Лебедеву видавати журнал та прийняття рішення щодо цензури [24, арк. 11]. Священний Синод надав таку відповідь: «перешкод до дозволу видавати журнал по надісланій Лебедевим програмі немає, цензурою за цензурним статутом повинен займатися духовний цензор, призначений харківським архієпископом з числа благонадійних осіб Харківської

єпархії» [27, арк. 3]. Рішення Св. Синоду було негайно відправлено харківському архієпископу. Так, у 1874 році на сторінках газети «Харьковские епархиальные ведомости» було опубліковано повідомлення про дозвіл А. Лебедеву видавати журнал у 1875 році [18, с.226-228]. При чому були опубліковані застереження Св. Синоду щодо майбутнього журналу, оскільки його програма «містить в собі розробку церковно-релігійних питань, важливе значення яких потребує від видавця серйозного знайомства з предметом». Також було зауважено, що «Лебедев не перебуває на службі по духовному відомству. Окрім того, оскільки видання передбачається в Харкові, де немає духовного цензурного комітету, а між тим, статті журналу в більшості випадків повинні будуть підлягати духовній цензурі, то розгляд їх треба здійснювати з особливою увагою» [18, с. 228].

Не дивлячись на дозвіл Св. Синоду, Головне управління у справах друку заборонило видавати А. Лебедеву журнал з причин: «відсутності в Харкові спеціальної цензурної установи, духовної цензури, і беручи до уваги широту представленої програми, через що цензурування журналу не могло бути доручено губернському чиновнику» [24, арк. 14-15]. А. С. Лебедев обрав для свого журналу релігійно-суспільну спрямованість. Він зазначав, що майбутній журнал буде «розглядати сучасні церковно-суспільні питання на науково-історичній основі» [24, арк. 7]. Очевидно, що обрана А. Лебедевим тематика викликала певне занепокоєння у владних структурах і це вплинуло на рішення не розпочинати видання цього журналу.

Перша згадка про цей епізод пролунала у 1906 році. Професор М. Ф. Сумцов згадував: «...понад тридцять років тому А. С. Лебедев задумав видавати в Харкові журнал під заголовком «Церковно-Общественный Вестник» [назва переплутана – А.Б.] з яскраво вираженими освітньо-науковими прагненнями, що відразу було помічено і перекреслено червоними чорнилами. Журнал не був дозволений. А між тим, вже були визначені співробітники, були написані статті. Якби видання здійснилося, воно, безсумнівно, знайшло б собі співробітників серед місцевої професури та студентів-істориків, слухачів проф. А. С. Лебедева. Воно пробудило б розумові інтереси і привчало б до серйозної журнальної співпраці» [30, с. 12]. Відомо, що до співробітництва в журналі Лебедев запрошував Никодима Павловича Кондакова – історика мистецтва, приват-доцента Новоросійського університету в Одесі [37, арк. 1-2]. Не маючи можливості створити власний періодичний орган відповідної тематичної спрямованості, професори змушені були віддавали свої вже підготовлені статті до місцевих періодичних видань, зокрема спочатку в «Харьковские губернские ведомости», наскільки це було можливо при вузькому характері цього офіційного органу [12, с. 214]. Друзі та колеги Амфіана Степановича підбадьорювали його, запевняючи, що заборона не на завжди та є шанс спробувати ще раз. Наприклад, А. Голубев писав: «вкрай боляче чути про смерть вашого журналу ще у зародку, боляче в розумінні особистих відносин, а ще болючіше в розумінні суспільному» [38, арк. 1].

На початку ХХ ст. були проголошені свобода слова та свобода віросповідань. Активно почали виникати церковно-суспільні видання з різноманітними ідейно-політичними програмами. Розпочалася конкуренція в середовищі церковної журналістики, більшість видань «старого» типу змушені були конкуру-

вати з новими типами церковних видань. Щоб витримати конкуренцію, видавці мусили розширювати тематику, яка мала виходити «за рамки церковної огорожі» [16, с. 144]. Але інколи на цьому шляху деякі видавці почали виходити й за межі Церкви. В Харківській єпархії таким виданням стала «Церковная газета» І. Філевського – «орган церковного оновлення та культурно-прогресивних прагнень» [39, с. 1]. У 1906 році приват-доцент Харківського імператорського університету, протоієрей Іоанн Філевський, спираючись на виданий наказ про свободу друку (24 листопада 1905 р.) звернувся до начальника Харківської губернії з проханням видавати «Церковную газету» [5, арк. 1]. Такий дозвіл він отримав від генерал-губернатора [5] та повідомив Священний Синод про відкриття газети [29, арк. 2].

Харківський архіпастир Арсеній (Брянцев), обурений такою поведінкою священика І. Філевського, направив до Св. Синоду донесення проте, що останній «без дозволу духовного керівництва, але з дозволу начальника Харківської губернії, приступив до видання газети» [29, арк. 1]. Священний Синод дорікав редактору за порушення ним порядку ієрархічної підпорядкованості, але не заборонив видання [29, арк. 3-4]. З цього почалася суперечка між харківським архіпастирем та редактором газети, яка знайшла віддзеркалення й на сторінках періодики. Зокрема, прот. Філевський в своїй газеті почав критикувати журнал «Вера и разум», яким опікувався архієрей [32, с. 10; 34, с. 14].

На своїх сторінках прот. Філевський обговорював болючі питання сучасного йому суспільства: реформування та свободи Церкви, партійну політику духовенства, відміну смертної кари і т.д. Харківський інспектор в справах друку визначив спрямування газети як «псевдо-прогресивне» [35, арк. 19]. Вихід «Церковной газеты» натхненно вітала харківська інтелігенція. Наприклад, професор Харківського університету М. Ф. Сумцов так визначав користь газети: «таке прогресивне церковно-громадське видання як Ваше, має те важливе значення, що піднімає в країні духовне життя, в напрямку духовної свободи і віротерпимості. ... якщо вільний священик являє верхівку людської гідності, то священик поневолений, священик службовець є лише знаряддям в чужих руках, не гідний високого звання людини» [30, с. 12].

У липні 1906 року на газету І. Філевського було накладено арешт [36, арк. 25]. Спочатку інспектор у справах друку І. В. Серебрянський [1, с. 209] повідомив генерал-губернатора, що у №24-25 «Церковной газеты» деякі статті мають ознаки неблагонадійності, і просив пояснити редактору І. Філевському всю некоректність ситуації. При чому в кінці була приписка: «притягати до світському суду духовну особу, хоча і маю в даному випадку повне право, поки не наважуюся» [5, арк. 12]. Згодом вийшов наказ генерал-губернатора про призупинення газети на час існування військового стану за статті «Смертная казнь в свете Христова учения» та «Петиция Московских священников», які мають «явно протиурядовий характер» [5]. Протоієрей І. Філевський двічі писав до генерал-губернатора з поясненнями та виправдовував себе як редактора [5, арк. 19-22]. Реакція Харківського архієпископа Арсенія на арешт «Церковной газеты» вельми показова: «Жалкую, що не на завжди заборонена ця шкідлива газета» [5, арк. 14].

На перший погляд, з «Церковной газетой» було вчинено вкрай несправедливо, але при детальному ознайомленні з особистістю та діяльністю І. Філевського таке ставлення місцевої церковної та світської влади до газети та її редактора стає більш зрозумілим. З архівних документів відомо, що на протоієрея І. Філевського було заведено декілька «справ»: за непроведення служби в день храмового свята [7], за «ганебне» для священика шукання більш прибуткового місця роботи [6]. Стосовно останнього відомо, що протоієрей Філевський спочатку звільнився з Харківського комерційного училища, перейшов до сільськогосподарського інституту, бо там платили більше, потім знову захотів повернутися до училища, оскільки «в інституті не визначено у фінансовому плані» [6, арк. 4]. Показово є відповідь директора училища: «Опикунська рада училища дуже зраділа можливості позбавитися від Філевського. Особистість і діяльність – занадто відомі для єпархіальної влади, щоб потрібно було вказувати причини його звільнення» [6, арк. 7]. Відомо, що надалі І. Філевський підтримував невдоволених харківських семінаристів, зокрема, виступав проти методів, які застосовував ректор. У результаті «підбадьорений» семінарист виплеснув кислоту в обличчя ректору семінарії І. Знаменському (редактору журналу «Вера и разум»). Після 1917 року І. Філевський став активним учасником «оновленського розколу», у 1923 році взяв участь в оновленському соборі [22, с. 491] і до сьогоднішнього дня характеризується в церковному середовищі як священик, який вів антицерковну політику.

У жовтні 1906 року газета Філевського від Харківського тимчасового генерал-губернатора отримала дозвіл на продовження видання [25, арк. 5]. Проте більше згадок про цю газету немає, аж до 1923 року [10]. Так, у справі про збори Харківської єпархіальної групи «Жива церква», де був присутній протоієрей І. Філевський, зазначалося, що необхідно «просити редакцію “Церковной газеты” частково реформувати її. Необхідно ввести сільський розділ, де б публікувалися статті і проповіді на актуальні теми та були в зручному зрозумілому викладі для сільського жителя» [10, арк. 63-64]. Чи намагався відновити це видання І. Філевський невідомо.

Слід відзначити, що викладачі університету були активними авторами церковних періодичних видань Харківської єпархії. Так, авторами журналу «Духовный вестник» були професори П. О. Лавровський, М. О. Лавровський, І. В. Платонов, М. Н. Петров, В. К. Надлер, О. П. Ярославський-Петровський. Почасти це пояснювалося вже тим, що сам редактор (В. І. Добротворський) був професором Харківського університету. До речі, на сторінках цього видання він публікував чимало власних статей [33].

Сучасники журналу «Духовный вестник» оцінювали його однозначно як наукове видання. Так, наприклад, професор А. С. Лебедев назвав його цінним виданням за обсягом серйозних наукових статей, як професорів університету, так і співробітників, і самого редактора [13, с. 20]. На засіданні університетської ради журнал був названий «корисним» виданням [23, с. 266]. Пізніше, на початку XX ст., дослідник церковної історії Ф. І. Тітов напише, що журнал «Духовный вестник» приніс велику користь освіченій публіці, бо в 1860-ті рр. за часів бродіння та розхитаності виступив в якості мудрого керівника свідомості

російського суспільства, здатного розбудити інтерес до важливих питань в області віри, моральності та історії християнської Церкви [31, с. 292-293].

Саме завдяки талановитому підбору авторів церковного періодичного видання «Вера и разум», журнал відразу вийшов за рамки провінційного видання і став загальнозначимим для всієї країни [16, с. 179]. Завдяки, засновнику журналу, Преосвященному Амвросію, «Вера и разум» мав талановитих авторів вже з першого року існування. Серед них були вчені, професори духовних академій та університетів: професор філософії Московської духовної академії В. Д. Кудрявцев, професор Київської духовної академії П. І. Ліницький, професори Московської духовної академії І. М. Корсунський, П. Горський-Платонов, С. Глаголев та О. Белов [4, професор Санкт-Петербурзької духовної академії М. Барсов, професор Казанської духовної академії Є. Амфітеатров [16, с. 179]. Професори Харківського університету були ядром авторського колективу протягом усіх років існування журналу. Достатньо згадати, що в журналі активно публікували свої дослідження: В. П. Бузескул, Т.І. Буткевич, В. К. Надлер, М. О. Остроумов, А. С. Лебедев, І. В. Платонов, А. Н. Хайнацький [4, с. 164].

Звичайно, таке серйозне видання як «Вера и разум» не залишилося непоміченим сучасниками. У 1903 році в газеті «Московские ведомости» журнал «Вера и разум» був названий яскравим світильником віри [15]. Видання було помічене й урядовими структурами уряду, Так, Навчальний комітет відомства православного віросповідання клопотав перед Св. Синодом зробити журнал обов'язковим не тільки для середніх духовно-навчальних закладів, а і для духовних академій Російської імперії [28, арк. 17-18], оскільки статті журналу корисні для молодих людей «за вірністю поглядів, зрілістю і згодою з вченням православної церкви» [28, арк. 17].

Примітно, що обер-прокурор Св. Синоду К. П. Победоносцев в листі до імператора Олександра III від 1884 року рекомендував йому почитати харківський журнал «Вера и разум», особливо статті проф. Надлера «Про релігійний розвиток імператора Олександра I», оскільки «статті добре написані і дуже цікаві й повчальні» [21]. Дослідник К.Є. Нетужилов відносить «Веру и разум» до ряду академічних видань, які мали лише корпоративного читача, але з ним можна не погодитися, оскільки журнал був розрахований на інтелігенцію, в широкому сенсі слова, на професорів духовних і світських навчальних закладів, на богословів, вище духовенство, науковців і т.д. Про це свідчить тематика журналу та відгуки читачів.

Автори «Церковной газеты», як і сам редактор І. Філевський, були університетською інтелігенцією. Як зазначав редактор, з газетою виявили бажання співпрацювати «видатні релігійні письменники-публіцисти, жінки-письменниці, професори, священники, народні вчителі, студенти та інші особи, які співчують церковно-прогресивному напрямку нашої газети» [20, с. 1-3]. Серед авторів видання були такі ліберальні професори Харківського університету як М. Ф. Сумцов та А. С. Лебедев.

Окремо слід згадати про роль університетської типографії в справі розвитку церковної періодики Харківської єпархії. Майже всі періодичні видання першої половини XIX століття друкувалися в Харківській університетській друкарні [2,

с. 790]. Так, перші харківські газети і альманахи «Харьковский еженедельник» (який вважається першою газетою на східній Україні), «Украинский домовод», «Харьковский Демокрит» були надруковані саме в університетській типографії [3, с. 437]. Не стали виключенням і церковні видання Харківської єпархії. В Харкові тривалий час не було своєї єпархіальної типографії (до 1913 р.).

Якість друку і загальний вигляд видання багато в чому залежали від друкарні. Слід зазначити, що єпархіальні видання по всій Російській імперії лише зрідка мали свої типографії, тому замовлення на видання розміщували в приватних, губернських чи земських типографіях [16, с. 164]. Як зазначає К.Є. Нетужилов, за якістю найкращими були земські типографії, а найгіршими – приватні. Журнал «Духовный вестник» друкувався в університетській типографії без субсидій. Також в університетській типографії протягом 1867-1882 рр. друкувалася газета «Харьковские епархиальные ведомости». Відомо, що у 1880 році університетській типографії редакцією було сплачено 806 рублів за рік друкування «Харьковских епархиальных ведомостей» [9, арк. 13]. Як відмічав Д. І. Багалій, шрифт в університетській типографії був досить чіткий і виразний [3, с. 439].

Таким чином, внесок Харківського університету в розвиток церковних періодичних видань, на нашу думку, є очевидним. Можна навіть стверджувати, що саме університет вплинув на формування специфічних ознак православних періодичних видань Харківської єпархії. Унікальність церковних журналів та газет Харківської єпархії полягає в тому, що по-перше, для провінційного міста імперії не типовою була така значна кількість різних типів церковних православних видань. По-друге, багато видавців та авторів видань були університетськими професорами, викладачами семінарій та духовних академій, відомими науковцями і богословами. По-третє, церковна періодика Харківської єпархії більшою мірою, ніж у цілому в імперії, була розрахована на інтелігенцію: викладачів вищих та середніх духовно-навчальних закладів, науковців, міське духовенство, загалом освічені верстви населення. По-четверте, хоча в більшості видань Харківської єпархії переважала морально-етична тематика, були серед них і загальновідомі для всієї Російської імперії науково-теоретичні видання («Духовный вестник» та «Вера и разум»).

Примітки

1. Антонов В. В. Книжное дело в России в XIX - начале XX века. Сборник научных трудов / Антонов В. В., Гринченко Н. А., Измозик В. С., Патрушева Н. Г. – СПб. – 2006. – Вып. 13. – 264 с.
2. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Репринт. изд. – Х., 1993. – Т. 2. – 973 с.
3. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1: 1802 – 1815 г. / Д. И. Багалей. – Харьков: Паровая Типография и Литография М. Зильберберг, 1893. – 1204 с.

4. Буткевич Т. Высокопреосвященный Амвросий, Архиепископ Харьковский / Т. Буткевич // Вера и Разум. – 1902. – Кн. 1. – Ч. I., Ч. II. –
5. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. 3. О. 283. Спр. 707.
6. ДАХО. Ф. 40, Оп. 101, Спр. 201.
7. ДАХО. Ф. 40, Оп. 94, Спр. 249.
8. ДАХО. Ф. 40. Оп. 47. Спр. 718.
9. ДАХО. Ф. 40. Оп. 62. Спр. 208.
10. ДАХО. Ф. Р-230. Оп. 1. Спр. 1776.
11. Историко-филологический факультет Харьковского университета в первые 100 лет его существования (1805-1905) / Под ред. Д. И. Багалея, М. Г. Халинского. – Х., 1908. – 390 с.
12. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Сост. Д.И. Багалея, Н.Ф.Сумцов, В.П.Бузескул. – Харьков, 1906. – 303 с.
13. Лебедев А. Кафедра Богословия в Харьковском университете (1819-1896). Историческая записка / А. Лебедев. – Х., 1896. – 22 с.
14. Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії. 1812-1817 / І. Л. Михайлин. – Х., 2007. – 366 с.
15. Московские ведомости. – 1903. – № 296.
16. Нетужилов К. Е. Церковная периодическая печать в России XIX ст. / К. Е. Нетужилов. – СПб., 2008. – 266 с.
17. О преобразовании журнала «Вера и Разум». Хроники // Церковная газета. – 1906. – № 24-25. – С. 13.
18. Об издании в Харькове журнала «Вестник религиозно-общественной жизни» // ХЕВ. – 1874. – № 20. – С. 226-228.
19. Общий устав императорских российских университетов. – Х., 1835. – 50 с.
20. От редакции. Открыта подписка на 1906 год еженедельную, общественно-литературную газету // Церковная газета. – 1906. – №1 – С. 1-3.
21. Победоносцев К. П. Письма к Александру III. / К. П. Победоносцев. Режим доступа: http://www.rus-sky.com/history/library/pobed1.htm#_Точ464028734
22. Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. – 564 с.
23. Протоколы заседаний Совета императорского Харьковского университета и приложения к ним. – 1868. – № 7. – С. 266.
24. Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург (далі – РДІА). Ф 776. Оп. 5. Спр. 69.
25. РДІА. Ф. 776. Оп. 16. Ч. II. Спр. 821.
26. РДІА. Ф. 796. Оп. 142. Спр. 968.
27. РДІА. Ф. 796. Оп. 155. Спр. 1488.
28. РДІА. Ф. 796. Оп. 164. 6 від. 1 и 2 столи. Спр. 2348.

29. РДІА. Ф. 796. Оп. 187. Ч. II. Спр. 7053.
30. Сумцов Н. Ф. Письмо в редакцию / Н. Ф. Сумцов // Церковная газета. – 1906. – № 2. – С. 12.
31. Титов Ф. Макарий (Булгаков) митрополит Московский и Коломенский. Историко-биографический очерк / Ф. Титов. – Киев, 1903 – Т. II. – 651 с.
32. Указ консистории редактору-издателю «Церковной газеты». Хроника// Церковная газета. – 1906. – № 10. – С. 10;
33. Указатель статей в шестидесяти четырех месячных книжках журнала «Духовный Вестник» // Духовный Вестник. – 1867. – Т. XVI. – 46 с.
34. Хроника. Новый редактор журнала «Вера и Разум»// Церковная газета. – 1906. – № 18-19. – С. 14.
35. Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 110.
36. ЦДІАК України. Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 111.
37. ЦДІАК України. Ф. 2037. Оп. 1. Спр. 30.
38. ЦДІАК України. Ф. 2037. Оп. 1. Спр. 44.
39. Церковная газета. – 1906. – № 1. – С. 1.

Бондаренко А. А. Вклад университета в развитие церковных периодических изданий Харьковской епархии второй половины XIX – начала XX ст.

В статье проанализирован вклад Харьковского университета в развитие церковных периодических изданий Харьковской епархии второй половины XIX – начала XX в. Охарактеризовано участие профессоров и преподавателей университета в издании местных церковных периодических газет и журналов. Автором сделан вывод, что именно университет влиял на формирование специфических признаков православных периодических изданий Харьковской епархии.

Ключевые слова: Харьковский университет, церковные периодические издания, Харьковская епархия.

Bondarenko G.A. The Kharkiv University contribution' to the development of the church periodicals in the late 19th - early 20th centuries.

The article analyzes the contribution of Kharkov University in the development of church periodicals in Kharkiv Eparchy of the late 19th - early 20th centuries. The participation of professors and faculty in the publication of local church newspapers and magazines is characterized. The author concludes that the university influenced the formation of specific features of the Orthodox church periodicals of Kharkiv Eparchy.

Keywords: Kharkiv University, church periodicals, Kharkiv eparchy.